

**НОВЫ ПАДРУЧНІК «БЕЛОРУССКИЙ ЯЗЫК. САМОУЧИТЕЛЬ»:
ПРАБЛЕМЫ І РАШЭННІ**

У кастрычніку 2016 г. у маскоўскім выдавецтве «Живой язык» выйшаў новы падручнік беларускай мовы для рускамоўных майго аўтарства – «Белорусский язык. Самоучитель» [7]. У гэтым артыкуле я хачу разгледзець некаторыя лінгвістычныя і лінгвакультуралагічныя праблемы, з якімі я сутыкнуўся падчас працы над кнігай, і рашэнні, якія я для іх прапанаваў. Але перад тым варта сказаць некалькі слоў пра структуру падручніка.

0. Структура падручніка

Падручнік разам з 35 кнігамі па іншых мовах уваходзіць у серыю саманавучальнікаў выдавецтва «Живой язык», таму ягоная структура падпарадкаваная агульным правілам серыі. Кніга складаецца з уступу з неабходнымі тлумачэннямі, васьмнаццаці ўрокаў і ключоў (адказаў) да практыкаванняў. Кожны з урокаў утрымлівае дыялог, прысвечаны якой-небудзь тэме, два міні-слоўнікі (у адным знаходзяцца незнаёмыя нетэматычныя словы, якія сустрэліся ў тэксце, а другі змяшчае лексіку менавіта па тэме гэтага ўрока), а таксама граматычныя, фанетычныя і арфаграфічныя правілы і практыкаванні да іх.

1. Натуральнасць дыялогаў

Першая праблема, з якой мне давялося сутыкнуцца, – гэта пытанне натуральнасці дыялогаў з улікам сацыялінгвістычнай сітуацыі ў Беларусі. Персанажы падручніка мусілі камунікаваць па-беларуску ў розных сферах, у тым ліку ў сферы абслугоўвання, што ўсё ж такі досыць неверагодна ў сучасных абставінах. У якасці рашэння гэтай праблемы было вырашана зрабіць персанажаў удзельнікамі Летніх курсаў беларускай мовы з розных краін. Гэта дазволіла, па-першае, змясціць частку гутарак у сітуацыю навучальнай размовы з настаўнікам, а па-другое, патлумачыць беларускамоўнасць камунікацыі (напрыклад, лекар, да якога ідзе хворая дзяўчына, – сябар настаўніка з курсаў, і таму пра яго загадзя вядома, што ён не адмовіцца гутарыць па-беларуску).

2. Адсутнасць аўдыё

На жаль, серыя саманавучальнікаў «Живого языка» выдаецца без аўдыёсуправаджэння. Гэта патрабуе ад аўтара падрабязнага тлумачэння практычных аспектаў беларускай фанетыкі, для чаго неабходныя дадатковыя даследаванні. Так, напрыклад, дзякуючы эксперыментам па чытанні беларускіх тэкстаў расіянамі, якія не ведаюць беларускай мовы, высветлілася, што існуе тэндэнцыя вымаўлення цвёрдых зычных перад *e* – на ўзор украінскай нормы: [нэзалэжны], [авэчка] і г.д. Знойдзеным тыповым памылкам у падручніку прысвечаныя адмысловыя практыкаванні.

3. Мэтавая аўдыторыя і выбар нормы

З замовы выдавецтва на напісанне падручніка вынікае пытанне мэтавай аўдыторыі: хто можа і хто будзе карыстацца гэтым саманавучальнікам? Падаецца, што тая беларуская аўдыторыя, якая хоча палепшыць сваё валоданне роднай мовай, і тыя нешматлікія расіяне, што зацікаўленыя ў беларушчыне, з большай ахвотай азнаёміліся б з так званым неакласічным варыянтам беларускай мовы (тарашкевіцай). З іншага боку, выданне падручніка не ў афіцыйным правапісе можа значна знізіць патэнцыйную аўдыторыю пакупнікоў. І нават калі вынесці за дужкі пытанне арфаграфіі, застаецца пытанне адбору лексікі: *вадзіцель* або *кіроўца*? *стул* і *крэсла* або *крэсла* і *фатэль*? *трусы* або *майткі*? *прагулка* або *шпацыр*?

Досыць характэрна, што гэтае пытанне паўстала яшчэ нават да пачатку працы над падручнікам. Па правілах афармлення серыі на вокладцы кнігі

мусіць быць надпіс, перакладзены на мову падручніка: «<Название языка>. Самоучитель. Для русских/русскоговорящих». І калі з перакладам апошняй часткі словазлучэннем для рускамоўных праблем не ўзнікла, то наконт перакладу слова *самоучитель* паўсталі пэўныя пытанні. Руска-беларускі слоўнік пад рэд. Я. Коласа, К. Крапівы і П. Глебкі дае адзіны варыянт *самавучыцель* [6, с. 289], які выглядае як відавочны русізм і, будучы змешчаны на вокладцы, непазбежна адштурхне моўных пурыстаў, якіх даволі багата сярод неафітаў. У кнізе П. Сцяцко «Культура мовы» рэкамендуецца варыянт *саманавучальнік* [9, с. 294], які, аднак, адсутнічае ў слоўніках, што таксама можа прывесці да праблем з рэакцыяй мэтавай аўдыторыі. У той жа кнізе прыводзіцца інфармацыя, што «“Русско-белорусский словарь” 1953 года падаваў тут сваё адмысловае: “Самоучитель – самавучнік” <...> (с. 605)», але такі варыянт перакладу не сустракаецца ў узусе. Нарэшце, маленькі падручнік Анатоля Клышкі, які друкаваўся ў «Маладосці» ў 1991 годзе [4], меў назву *самавучак*, якая таксама не сустракаецца ў слоўніках. У якасці рашэння гэтай праблемы была прынятая назва *падручнік для саманавучання*, што, аднак, таксама неідэальна з-за паўтору прыназоўніка для.

Вышэй апісана рашэнне канкрэтнай праблемы, але глабальная праблема выбару лексікі патрабавала пошуку іншых шляхоў. І найлепшым выйсцем мне падаўся досыць рызыкаўны, але прытым арыгінальны варыянт, які не меў аналагаў раней: арыентуючы падручнік на афіцыйную норму, таксама паралельна падаць усе звесткі пра класічны варыянт на ўсіх узроўнях мовы – фанетыкі, марфалогіі, сінтаксісу, лексікі і, канешне, арфаграфіі. Я прытрымліваюся погляду на сучасную літаратурную беларускую мову як на суіснаванне двух літаратурных стандартаў, і хаця гэтыя погляды падзяляюць не ўсе беларусісты, ёсць і лінгвісты, згодныя з такім меркаваннем: пар. выказванні С. Важніка [1, с. 6], А. Лукашанца [5, с. 111], І. Клімава [2, с. 14; 3, с. 18] (гл. падрабязней пра гэта мой артыкул [8]). Такім чынам, было прынята рашэнне стварыць першы падручнік з апісаннем абодвух стандартаў СБЛМ, прытым максімальна магчыма вытрыманы ў рэчышчы дэскрыптывізму замест традыцыйнай прэскрыпцыі.

Што вынікала з гэтай ідэі?

Па-першае, падрабязны апавед пра прычыны з’яўлення двух варыянтаў літаратурнай нормы, іхняе размеркаванне па сферах ужытку, заўвагі пра кантынуальны характар іхняга суіснавання на ўсіх узроўнях акрамя арфаграфіі («можна знайсці тэксты з рысамі адначасова абедзвюх нормаў») і пра імавернаснае, а не абсалютнае размеркаванне канкрэтных лексем па двох нормах («гэтае слова хутчэй, але не абавязкова, сустранецца ў гэтым стандарце»).

Па-другое, каб адрозніць інфармацыю пра афіцыйную норму ад звестак пра тарашкевіцу і каб тыя, хто цікавіцца канкрэтным стандартам, ведалі, на што звяртаць або, наадварот, не звяртаць увагу, было прынята рашэнне ўсё, што датычыцца класічнай нормы (граматычныя тлумачэнні, альтэрнатыўныя

варыянты лексікі і г.д.), выдзяляць візуальна і афармляць іншай гарнітурай і паменшаным кегелем, пар.:

міліцыянер/ міліцыянт	милиционер	праграміст прадавец	программист продавец	сакратар(ка) ⁴	секретарь / секретарша
міністар	министр	прадаўшчыца/ прадавачка (індывідуальны)	продащица	спартсмен/ спартовец	спортсмен(ка)
музыка (м.р.), музыкант	музыкант	прадпрымальнік (індывідуальны)	предприниматель	спявак, спявачка	певец, певица
мытнік, мытніца	таможенник, таможенница	працаўнік працоўны, працоўная	работник рабочий, рабочая	супрацоўнік, супрацоўніца	сотрудник, сотрудница
настаўнік, настаўніца	учитель(ница)	прыбіральшчык, прыбіральшчыца	уборщик, уборщица	танцор(ка)	танцор, танцовщица
пакаёўка	горничная	прэзідэнт(ка) ⁴	президент	урач; лёкар, лёкарка	врач
палітык	политик	псіхалог/псіхалог	психолог	хатняя гаспадыня	фотограф
пасол/амбасадар	посол	цырульнік, цырульніца	психолог	цырульнік, цырульніца	домохозяйка
перакладчык, перакладчыца	переводчик, переводчица				парикмахер
пісьмённік, пісьмённіца	писатель(ница)				

дзень, гады – год і ілі году (напрыклад, тры год / тры году п'яць лет).

5. В классической норме окончание **-аў/-яў** распространено гораздо шире, чем в официальной. Оно используется во многих словах женского (и среднего) рода, употребляемых с нулевым окончанием или с окончанием **-эй/-ей** в официальной норме (в первую очередь в тех словах, в которых в официальной норме допустимы оба варианта): **моваў, словаў, навукаў, хвілінаў, магчымасцяў, вобласцяў**. Некоторые из этих форм проникают и в официальную норму. В то же время даже в тарашкевице это окончание используется не со всеми словами! Стремление использовать его повсеместно – достаточно частая ошибка у начинающих.

Нарэшце, па-трэцяе, у змест падручніка былі ўведзены падрабязныя каментарыі, прысвечаныя асаблівасцям словаўжывання ў сучаснай беларускай сацыялінгвістычнай сітуацыі: там з імкненнем да максімальнай аб'ектыўнасці апісваліся спрэчкі наконт *гарбатнікаў / запарнікаў / імбрыкаў / імбрычкаў / чайнікаў*; *цішотак / футболак / саколак*; *зараз і цяпер* (ці можна сказаць *я зараз пішу артыкул?*); дапушчальнасці жаргонных калек кшталту *прышпільны* (<рус. прикольный) і новатвораў як *падабайка* (=лайк у сацыяльнай сетцы) і г.д. Прывядзем прыклад:

«4. По поводу слов *гарбата* и *чай* среди носителей есть разногласия (ср. *чайнік/гарбатнік/імбрык* в уроке 5). Часть носителей считают слово *гарбата* единственно верным обозначением чая, а слово *чай* – русизмом, тогда как, по мнению других, *гарбата* – это только травяной чай, а обычный чай – это *чай*.

5. Аналогичные проблемы есть и с обозначениями чашек и кружек (впрочем, и в русском языке эти два слова различают не все). Кто-то словом *філіжанка* называет кофейную чашечку, кто-то отвергает это слово как полонизм; для кого-то *кубачак* – просто уменьшительное от *кубак*, а для кого-то – разные предметы (собственно, кружка и чашка)».

Падвядзем вынікі. Сучасная беларуская сацыялінгвістычная сітуацыя накладвае асаблівыя патрабаванні і абмежаванні на аўтараў падручнікаў: у адрозненне ад стварэння падручнікаў па мовах са сталым узусам, дзе параўнальна лёгка апісаць сапраўднае існаванне мовы, распрацоўка падручніка па беларускай мове вымушае шукаць асаблівыя шляхі для таго, каб задаволіць розных прадстаўнікоў мэтавай аўдыторыі і пры тым

аб'ектыўна адлюстравачь рэчаіснасць, па магчымасці застаючыся ў межах дэскрыптыўнага падыходу.

Літаратура

1. Важнік С.А. Тры стыхіі Байнэта, або Праява нацыянальнай моўнай самаідэнтыфікацыі. Серыя: «Лекцыі па Інтэрнэт-лінгвістыцы». Вып. 1 / Мінск, 2007.
2. Клімаў І.П. Да асэнсавання нарматыўнага плюралізму ў беларускай літаратурнай мове // Беларуская арфаграфія: здабыткі і перспектывы: матэрыялы рэсп. навук.-практ. канф., прысвеч. 90-годдзю БДУ (Мінск, 20–21 кастр. 2001 г.). Пад агул. рэд. М.Р. Прыгодзіча. Мінск, 2012.
3. Клімаў І.П. Лінгвістычная апазіцыя двух стандартаў беларускай літаратурнай мовы // Роднае слова. 2004. № 7.
4. Клышка А. Гаворым і чытаем па-беларуску. Самавучак беларускай мовы [Электронны рэсурс] // Дата доступу: 28.09.2016. Рэжым доступу: http://knihi.com/Anatol_Klyska/Havorym_i_cytajem_pa-bielarusku_Samavucak_bielaruskaj_movy.html.
5. Лукашанец А.А. Беларуская нацыянальная мова на сучасным этапе: сістэма, статус, функцыянаванне // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманітар. навук. – 2009. – №1.
6. Русско-белорусский словарь: В 3 т.: Около 110 000 слов. Т. 3. П–Я / НАН Беларуси, Ин-т языкознания им. Я.Коласа. – 8-е изд. – Мн.: БелЭн, 2002. – 800 с.
7. Сомин А.А. Белорусский язык. Самоучитель. – М.: Живой язык, 2017. – 224 с.
8. Сомин А.А. Языковая рефлексия в современной Беларуси сквозь призму комментариев в интернет-СМИ. // Вестник РГГУ. Серия «История. Филология. Культурология. Востоковедение» / Московский лингвистический журнал. 2015, Том 17 (1). С. 62–86.
9. Сцяцко П. Культура мовы. – Мн.: Тэхналогія, 2002. – 444 с.